

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

ДІАЛЕКТИКА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО Й РАЦІОНАЛЬНОГО В РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Основним завданням української історичної науки на сучасному етапі є вирішення проблеми інтеграції національної історії у світову. Ця проблема внаслідок різноманітних причин не була вирішена українськими науковцями, тому й досі трапляється багато труднощів зі створенням концепції інтеграції і її реалізацією¹.

Чи не найбільший політичний вплив на формування української історичної думки нової доби мали російська й польська історична думка. З одного боку, такі течії, як російський позитивізм і неопозитивізм, польський консерватизм і неоромантизм, тісно переплелися з українським позитивізмом і неопозитивізмом, з іншого – мали низку подібних рис з українським консерватизмом і неоромантизмом. Тому для з'ясування цих спільних рис, а разом з тим і відмінностей, у досвіді інтеграції, накопиченому нашими історичними сусідами – росіянами і поляками, вважаю за потрібне зупинитися в цій статті на розкритті основних історіософських положень і концепцій російської і польської історичної думки. Цей аналіз має також особливе значення, на відміну від вивчення, наприклад, французького та німецького досвіду інтеграції, оскільки саме з Росією і Польщею Україну зв'язувало політичне питання напряму. Ці перспективи й онтології політично домінуючих націй, які проходили у значній мірі спільні з Україною шляхи розвитку, впливали політично або культурно не лише на Україну, але й одна на одну. Це, на нашу думку, слід враховувати при аналізі російської і польської історичної думки. Надзвичайно важливо з'ясувати, як росіяни й поляки вирішували проблеми діалектики ірраціонального й раціонального, поєднання історичного та природничо-наукового факторів в історичних дослідженнях, якою мірою вони впоралися з проблемою інтеграції в досліджуваний період і чи впоралися взагалі (а якщо ні, то

---

¹ Див. про постановку цієї проблеми крізь призму з'ясування різних перспектив української історії в польській, російській, єврейській, німецькій та інших історичних науках: *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // *Український історичний журнал.* – 2000. – №1. – С.3–20; №2. – С.27–47; №3. – С.22–44; №4. – С.20–37.

що саме ставало на заваді вирішенню проблем інтеграції), як вони намагалися сконструювати власну перспективу інтеграції своєї історії у світову. Цей аналіз, на думку автора, також дасть можливість сучасним українським історикам простежити методом ретроспекції певні паралелі, які виникають на перехідних, трансформаційних етапах історії в народів, що стоять перед завданням поєднання діалектики власної історії зі світовою, допоможе уникнути повторення невдалого досвіду і сприятиме профілактиці помилок у стратегії інтеграції².

§1. Онтологічні парадигми в російській історичній думці

Проблеми філософії історії віддавна займали визначне місце в російській історичній науці. Основну увагу російська історіософія звертала на дослідження суспільно-політичних явищ, менше займаючись економічною історією. Російська історіософія отримала свій найбільший розвиток у другій половині XIX ст. з появою етичного, чи ідеалістичного, позитивізму, який представляли в російській науці Н.К.Михайловський, М.І.Карєєв, В.О.Ключевський та інші й найхарактернішою рисою якого було поєднання позитивних методів у дослідженні конкретного матеріалу з визнанням потреби етичної оцінки явищ і еволюції політичної. До цього напрямку належав і український учений Б.Кистяківський, який визнавав методологічний і гносеологічний плюралізм, що надавав науковцям право мати власні методи дослідження, “не виключаючи монізму в загальній синтезі”³. Світогляд Кистяківського формувався під сильним впливом неокантіанства, насамперед – баденської школи (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт) і російської соціології (Н.К.Михайловський та ін.).

Завдяки працям російських (П.Г.Виноградов, В.І.Гер'є, В.О.Ключевський, П.М.Мілюков, О.Є.Пресняков та ін.) та українських (М.М.Ковалев-

² Див. про труднощі виведення наукового поняття історії України зокрема, й українського варіанта стратегії інтеграції взагалі: *Потульницький В.А.* Виведення наукового поняття історії України: методологічні проблеми, перспективи, концепції // *Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в період трансформації суспільства. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ, 4–5 березня 1999 р. – Дніпропетровськ, 1999. – С.4–24; його ж.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті // *Схід–Захід. – Харків, 1999. – №2. – С.13–62; Potul'nyč'kyj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im 19. Jahrhundert // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa – Forschung. – 1997. – Bd.46 (4). – S.475–499; idem.* The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860–1945) // *Quest for Models of Coexistence: National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World / Ed. by K.Inoue and T.Uyama* (Slavic Research Center, Hokkaido University). – Sapporo, 1998. – P.163–195; *idem.* The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945) // *Acta Slavica Japonica. – 1998. – T.XVI. – P.1–29; idem.* Jews and Jewish. Theme in Ukrainian Historical Thought // *Jews in Eastern Europe. Journal of the Center for Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem. – Givat-Ram, Jerusalem, 2001. – №3. – P.3–34;* та інші праці.

³ *Кистяковский Б.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М., 1916. – С.704.

ський, І.В.Луцицький) учених російська історія вийшла на передові позиції у світовій науці. Позитивістська парадигма в історії була реалізована в численних монографіях, курсах лекцій, навчальних і популярних посібниках з різноманітних розділів російської і всесвітньої історії. Як відомо, взагалі позитивістська парадигма в історії формувалася під великим впливом природознавства, з яким пов'язувалися надії на зведення наук про суспільство до рангу точних. У самому ж природознавстві до середини ХІХ ст. виробилися загальні пізнавальні установки так званої “класичної науки”, але одночасно відбувався процес диференціації дисциплінарних ідеалів і норм дослідження, відображаючи специфіку досліджуваних об'єктів. Розвиток історіографії цілком вкладався у визначені параметри з тим лише застереженням, що зрушення в історіографії відбувалися з істотною затримкою, що свідчило про залежність історії від світоглядних зрушень загальнішого плану⁴. На формування світогляду російських істориків другої половини ХІХ ст. природознавство впливало як безпосередньо своїми науковими здобутками, так і опосередковано філософією позитивізму, що виходила з ідеї єдності наукового знання. Найсолідніші дослідження в галузі суспільствознавства відкинули спроби прямого перенесення методів і норм вивчення природознавства в історичне дослідження, але це не знімало загальної постановки питання.

Приведення позитивістської парадигми до реалій саме історичної науки на основі врахування специфіки пізнання в історії вперше в російській історіософії намагався здійснити видатний російський теоретик і методолог історичної науки М.І.Кареев, якому належить пріоритет у постановці цілого ряду історіософських проблем. Він розглядав такі питання, як місце історії серед інших наук, співвідношення суб'єкта й об'єкта в історичному дослідженні, соціальна природа історичної науки та ін.

Побудову власної історіософії вчений починає з класифікації наук і з'ясування місця історії серед них. Поряд з теоретико-пізнавальним принципом розподілу наук у класифікації Кареева домінував принцип наявності етичного відношення в пізнанні. Проте деяка схожість з неокантіанством у цьому питанні не дає підстави твердити про тотожність методу віднесення до вартості, яку обстоювали німецькі вчені, з етичною оцінкою Кареева. Вважаючи, що історіософія узглядне еволюцію людських суспільств з точки зору теорії прогресу, вчений розділив історіософію на теорію історичного знання і теорію історичного процесу.

Специфіку дослідження в історичній науці Кареев насамперед виводив з особливостей об'єкта історичного дослідження⁵. Для нього соціальний факт (факт дійсності) органічно включає в себе суб'єктивний елемент. Це

---

⁴ *Hecker Hans*. Russische Universal – Geschichtsschreibung. Von den “Vierziger Jahren” des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen “Weltgeschichte”. – München; Wien, 1983. – S.114–117.

⁵ Принципові моменти концепції історика були викладені ним найдокладніше в його докторській дисертації “Основні питання філософії історії” (М., 1883. – Т.1–2).

внутрішній світ особистості, що відіграє вирішальну роль в історії. Для його розуміння необхідне суб'єктивне ставлення до минулого, яке базується на співчутливому переживанні. Впровадження суб'єктивного ставлення в наукове пізнання минулого протиставляло позицію Кареева позитивістському ідеалу, який передбачав виключення суб'єктивного елемента з процесу дослідження. Проте, на відміну від “чистих” позитивістів (В.Дільтей, Н.К.Михайловський), Кареев відмовлявся знаходити в співчутливому переживанні специфічний метод пізнання в історії, відстоюючи метод загальнонауковий⁶.

Другий момент, яким Кареев обумовлював наявність суб'єктивного елемента в суспільних науках, пов'язаний з дотичністю соціального факту з філософським переконанням, моральними правилами, суспільними ідеалами кожного конкретного дослідника. Тут ідеться про наявність в історії певної обов'язкової етичної оцінки на основі певного морального ідеалу. Як керівну ідею для відбору фактів, їх побудови в певну модель і оцінку історик пропонував ідею прогресу. Тут важливо підкреслити, що оцінку фактів учений виносив за рамки наукового дослідження, а характерною ознакою науки взагалі вважав залежність знання від свого об'єкта. Концепція Кареева передбачала поєднання визнання соціальної обумовленості історичного пізнання з намаганням елімінувати вплив на дослідника суспільного середовища⁷. Вказуючи на необхідність зв'язку суспільної науки з практичним життям, учений закликав дослідників спробувати піднятися над ним. Кареев стверджував, що історики в своїх дослідженнях відображають ту чи іншу епоху, залежать від характеру суспільного життя в даний конкретний час і, вирішуючи проблему, як сумістити визнання соціальної обумовленості історичного дослідження з його об'єктивністю, доводив, що зразок природознавства не може служити абсолютним орієнтиром для історика. Це твердження вченого суперечило позитивістському постулатові про отримання позачасового абсолютного знання. Тому колеги Кареева – позитивісти – звинувачували його у пропаганді суб'єктивізму. Заперечуючи подібні звинувачення, Кареев намагався знайти вихід зі становища у відмежуванні “законного суб'єктивізму” від “пристрастей і односторонностей”, під якими розумів впливи на дослідника, що породжувалися соціальним, національним середовищем, партійною приналежністю історика тощо. Розглядаючи ці впливи як “випадкові”, вчений пропонував піднятися над ними і пристати до точки зору “розвинутої людської особистості”.

Питання про соціальні функції історіософії М.Кареев вирішував у прямому зв'язку з програмою російського лібералізму. Серед цих функцій він виділяв евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам'яті. Кареев обґрунтовував збереження автономії історичної науки в суспільних структурах⁸.

⁶ Hecker Hans. Op.cit. – S.156–157.

⁷ Ibidem. – S.157–158.

⁸ Ibidem. – S.158–159.

На думку Кареева, історичні факти ніколи не повторюються; вони є повністю індивідуальними⁹. В результаті, оскільки закони спричинюють постійні відносини і немає нічого незмінного та постійного в історії, то не може існувати в принципі й такого явища, як історичний закон чи закони історії. Історія є феноменологічною дисципліною, і найбільше, на що історик, за Кареевим, може розраховувати, – це добре обґрунтоване узагальнення. “Дайте історикові узагальнювати, – пише Кареев. – Його узагальнення можуть принести велику користь для соціології також. Але не дозволяйте йому вважати, що формули, укладені ним, є законами історії, оскільки вони є лише емпіричними узагальненнями”¹⁰. Разом з тим заперечувати існування історичних законів – це не означає заперечувати, “що в історії, як і у самій природі, відповідність з законами є правилом (господствует законообразность)”¹¹. Це не означає, що історія як дисципліна має втягувати себе в пошуки законів, тому що єдиними законами, яких вона для себе вимагає, є “закони психології (індивідуальні й колективні) та соціології в обох своїх аспектах – статичному і динамічному. Немає і не може бути історичних законів, але існують психологічні й соціологічні закони, і тому співвідношення з законами, яке маємо в історії, не є якимсь видом спеціального історичного співвідношення, але є загальною психологічною чи соціологічною відповідністю з законами”¹².

Кареев вважає, що коли прояснити термінологічну плутанину, яка виникла навколо терміну “філософія історії”, багато проблем відпадуть самі по собі. Три основних інтерпретації цього терміну, які він визначає, такі: 1) “філософський перегляд долі людства в минулому”; 2) “пошук загальних законів соціального життя”; 3) “філософські трактати про теорію історичного знання”¹³. Очевидно, за Кареевим, друга функція становить завдання контівської соціології. Менш очевидно видається, що Кареев обмежує “філософію історії” тільки першою з трьох вищенаведених інтерпретацій. “Філософській теорії історичного знання (і історичного процесу)” він дає назву “історіософія”¹⁴. Історіософія позичає від філософії “найзагальніші погляди”, від соціології – “закони духовного і соціального життя”, від історії – “історичні методи”¹⁵.

Відомо, що Конт поділяв соціологію на її статичні й динамічні аспекти, і Кареев схвалює його визначення у використанні синхронного підходу до вивчення людського суспільства. Аналіз діахронного компонента має впливати з “динамічної морфології суспільства”, тобто з пояснення структури й форми тих змін, які суспільство переживає в своєму русі через

⁹ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. – СПб., 1887. – Ч.1. – С.9.

¹⁰ Там само. – С.9–10.

¹¹ Його ж. Историология. Теория исторического процесса: В сериях “Из лекций по общей теории истории”. – Петроград, 1915. – Ч.2. – С.37.

¹² Там само.

¹³ Його ж. Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.2.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С.14.

певні послідовні етапи¹⁶. Кареев визначає філософію історії як “абстрактно-феноменологічне зображення змін в житті суспільства”¹⁷. Вона не спроможна знаходити закони в історії не лише тому, що не існує єдиного закону, але й через те, що ті закони, які існують в історії, є провінцією соціології і психології. Кареев характеризує філософію історії як таку, що відрізняється від загальної історії “лише більшою абстрактністю і ближчим співвідношенням до суб’єктивних законів людської душі”¹⁸. За його визначенням, історіософія постає з поєднання інтегративного компонента філософії, базових методологічних принципів історії і законів соціології і психології. Американський дослідник Геккер, визначаючи підхід Кареева до історіософії, стверджував: “...таким чином, філософія історії і соціологія близько співвідносяться між собою: історія постачає матеріал, соціологія вказує, що саме є постійним в історичному процесі, а філософія історії виводить свій телеологічний урок зі встановлених фактів”¹⁹. Результат буде мірилом, планом для оцінювання дії особистості в історичному процесі та для позначення загальних вимірів цілі в історії взагалі.

Кожна галузь науки, на думку Кареева, потребує “певної керівної ідеї, яка б служила принципом класифікації (“групування”)”²⁰. Все питання, таким чином, зводиться до селекції цього принципу. Найкращим уніфікуючим принципом (першоосною) для філософії історії є, на думку вченого, ідея прогресу. Він наполягає, що формула прогресу є необхідною як “суб’єктивність а ргіогі”. Виявлення законів еволюції суспільства (супраорганічних) є завданням а posteriori, але ідея прогресу “не може бути визначена інакше, ніж а ргіогі, перебуваючи у відповідності з нашим ідеалом життя суспільства, а це уконституює щось суб’єктивне як стартову точку дедукції”²¹. Кареев простежує еволюцію ідеї прогресу в історії, що з плином часу стає все більш науковою. У XVIII ст. вона була “більше дворянським поклонінням серцю, гіпертрофованою вірою в душу, а не науковою правдою”²². У XIX ст. історична думка переросла цю віру, виробивши головним чином основи “еволюціонізму”, і “зараз прогрес не може бути іншим, ніж певною еволюцією, певним розвитком, і знання його законів встановлюється тільки на базі знань законів еволюції в цілому”²³. У XIX ст. з’явилася теорія біологічної еволюції, зародилася сучасна антропологія, порівняльне вивчення культури, були зроблені спроби наукового

---

¹⁶ Кареев Н. Историология. – С.26–27.

¹⁷ Його ж. Основные вопросы философии истории. – СПб., 1889. – Ч.2. – С.11.

¹⁸ Там само. – С.9.

¹⁹ Hecker Julius F. Russian Sociology: A Contribution to the History of Sociological Thought. Studies in History, Economics and Public Law. – New York, 1915 (Ed. by the Faculty of Political Science of Columbia University). – Vol.LXVII. – P.177.

²⁰ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.164.

²¹ Там само. – Ч.2. – С.202.

²² Його ж. О современном значении философии истории. – Варшава, 1884. – С.9.

²³ Там само.

вивчення феномена соціального життя²⁴. У результаті вчені виробили контури еволюції в біології, психології і соціології. Звідси походять три базових першооснови легітимності самої ідеї прогресу: праця Конта, “еволюціонізм” Дарвіна, Спенсера і порівняльне вивчення етнографічного, культурного й соціального матеріалу²⁵. Таким чином, саме в цих дисциплінах “історики мають шукати ідеї, які можуть прикладатися до історичного процесу як певний вид еволюції і застосовуватися до прогресу як визначений вміст історичного процесу”²⁶. Іншою стороною цього умовиводу є той факт, що загальна ідея прогресу може розподілятися на п’ять субкатегорій: інтелектуальний (“умственный”), моральний, політичний, юридичний і економічний²⁷. У кожній з цих площин існує еволюція. З того часу, як ми одержали можливість справді спостерігати прогрес у декількох площинах, реальною стала наукова, “еволюційна” база для прогресу взагалі. У цьому сенсі трактувати людську історію як прогресивну означає не діяти метафізично жодною мірою. Моральний і інтелектуальний прогрес, на думку Кареева, є “одним з найважливіших (“крупнейших”) історичних фактів”²⁸. Глибше розуміння цінності (“достоинства”) людської особистості (“личности”) є прикладом для морального прогресу.

Узагальнення, які здійснює історик, якщо вони не є лише психологічними або соціологічними законами, – це не більше як загальне підсумовування груп фактів²⁹. Таким чином, “історичний закон”, що всі імператори з дому Августа померли насильницькою смертю, є узагальненням з історичних фактів стосовно смертей Тіберія, Калігули, Клавдія і Нерона³⁰. Все це не є законом історичним чи будь-яким іншим. Подібні інші широкі історичні рухи, які іноді трактуються як закони, насправді такими не є. За приклади можна взяти німецький *Drang nach Osten*, боротьбу за степи, яку проводили русичі, консолідацію французької монархії і фрагментацію німецьких держав. Усе це не є законами жодною мірою. Немає закону і в тому, що німецький народ мав рухатися на схід³¹. Насправді все це, на думку Кареева, є “дуже складними процесами, що залежали від цілої серії причин, в яких виявляється певна відповідність законів (“законообразность”) в сенсі комбінованої дії декількох більш елементарних законів”³².

²⁴ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.150.

²⁵ Його ж. Чем должна быть теория прогресса // Русское богатство. – 1886. – С.117–118.

²⁶ Його ж. О современном значении философии истории. – С.9.

²⁷ Його ж. Основные вопросы истории философии. – Ч.2. – С.239.

²⁸ Його ж. Историология. – С.303.

²⁹ Його ж. Моим критикам: Защита книги “Основные вопросы философии истории”. – СПб., 1884. – С.50.

³⁰ Там само.

³¹ Насправді зріст влади і населення в Європі та поступовий занепад великих степових імперій і номадних завоювань ведуть до перестановки місцями руху “схід-захід”, що стає різновидом всеєвропейського *Drang nach Osten*. Див.: *Norman Davies. Heart of Europe: A Short History of Poland.* – Oxford, 1987. – P.282.

³² Кареев Н. Историология. – С.35.

Оскільки історія пов'язана з психологією та соціологією і перебуває з ними в службовому зв'язку, то вона має також постачати активні складники для ідеї прогресу, яка сама по собі є суттєвим компонентом обох: і філософії історії, і історіософії. Філософія історії не може залежати від локальних обставин або приватного інтересу. Вона має застосовуватися до всієї суспільності, “має підняти людство вище індивідуальної нації і обдумувати його минуле з космополітичної точки зору, досліджувати все культурне життя і не відсепаровувати його елементи”³³. Для досягнення цієї мети філософія історії має подати глибокий і всебічний синтез історичного знання, але це історичне знання не може походити від вивчення минулого, обмеженого національними або тимчасовими лімітами. Історичне знання є повним та інтегральним тоді, “коли воно застосовується до всіх суспільств, які коли-небудь існували, і об'єднує їхні окремі історії в загальну історію, поставивши завдання зобразити еволюцію людського суспільства, подати повне, добре структуроване й інтегральне знання для вивчення всіх історичних феноменів. Чим абстрактнішим буде портрет універсальної історії, тим легше буде досягнути завершеності, повноти, пропорційності та єдності історичного знання”³⁴. Визначення Карєєвим елементів історичного знання зводиться до “трьох базових аспектів історичного знання взагалі – встановлення, селекція і оцінювання фактів”³⁵. Воно поєднує розуміння дороги до історичного знання з допуском вільних кордонів для написання історії. Відносини між людьми, що є об'єктом прагматичної історії, є “лише частковими прикладами співдії між індивідуумами, яка має місце в людському суспільстві в загальному”³⁶. Відтак “з формальної точки зору історик-прагматик по суті оповідає ту саму річ, яку змальовує новеліст чи драматург, незважаючи на їхні різні сфери інтересів”³⁷. “Спостерігаючи за методами, які застосовує історик, – пише Карєєв, – ми можемо стверджувати, що ці методи зводяться до творчої репродукції мотивів, що лежать перед окремими акціями, і індивідуальних характеристик, що лежать в основі всієї поведінки історичних акторів. Іншими словами, історики впроваджують в окремі історичні процеси, які вони вивчають, сучасні психологічні досвіди (мотиви) і більш-менш перманентні психологічні умови (характери) індивідуальних осіб. Це є дуже важлива обставина, яка вказує, що історики за допомогою свого історичного відчуття (“чутьє”) розуміють механізм суспільства”³⁸.

З середини 90-х років XIX ст. ряд російських істориків, серед яких слід назвати Р.Ю.Віппера (1859–1954), Д.М.Петрушевського (1863–1942),

³³ Його ж. Основные вопросы философии истории. – Т.1. – С.224–225.

³⁴ Його ж. Философия, история и теория прогресса // Кареев Н. Собр.соч.: В 3-х тт. – СПб., 1912–1913. – Т.1. – С.92.

³⁵ Його ж. Основные вопросы философии истории. – Ч.1. – С.155.

³⁶ Його ж. Сущность исторического процесса и роль личности в истории // Основные вопросы философии истории. – СПб., 1890. – Т.3. – С.162.

³⁷ Там само.

³⁸ Його ж. Историология. – С.171–172.

В.П.Бузескула (1858–1891), М.О.Рожкова (1868–1927), М.І.Ростовцева (1870–1952), М.М.Хвостова (1872–1920), усвідомлює недостатність теоретичного обґрунтування позитивістської парадигми історії і намагається її реформувати, не виходячи за рамки філософії позитивізму. Вищеназваних авторів об'єднують підвищена увага до теоретико-методологічних питань історії разом з критичним ставленням до сучасних їм історіософських течій (перш за все до неокантіанства), обґрунтування специфіки історичного пізнання, виходячи із соціальної природи історіософії, активна розробка проблем соціальної історії і намагання критично узгляднити теорію історичного прогресу. Творчість згаданих дослідників можна підвести під дефініцію “неопозитивісти”, оскільки вони, з одного боку, передивилися парадигмальні установки позитивістської історіософії, а з іншого – здійснили критику основних принципів німецького історизму. В Росії неокантіанські течії потрапляли на позитивістський ґрунт і тому в своєму “чистому” вигляді не “проросли” в історіософії. Для неопозитивістів мова могла йти не про протиставлення природничих і суспільних наук, а про виявлення специфіки пізнання в останніх. У цьому їхня принципова відмінність не лише від німецької історіософії неокантіанства, а й від їхніх наступників у Росії, які орієнтувалися на ідеалістичний історизм і християнство (М.Бердяєв, П.Біциллі, Л.Карсавін).

Розробка парадигмальних положень неопозитивізму була здійснена в роботах Р.Ю.Віппера. Не визнаючи прогресу в історії суспільства, він розглядав у своїх працях проблему “коловороту в історії”³⁹ і “кризи історичної науки”⁴⁰. Формулюючи основні положення теорії історичного пізнання, Віппер поставив собі за завдання обґрунтувати специфіку історії як науки, одночасно рішуче виступаючи проти протиставлення методів історичного і природничо-наукового пізнання⁴¹. Критичне ставлення в дослідника викликали й неопозитивістська парадигма, й альтернативна їй концепція німецької неокантіанської історіософії. Вчений був переконаний, що для кожної групи наук є свій особливий ідеал, і зразок природознавства не можна повністю переносити до історії. Розвиваючи цю думку, Віппер розкрив специфіку суб'єктно-об'єктних відносин у суспільних науках. Відповідно на перший план він висунув вивчення колізії, що виникає в процесі пізнання між об'єктом пізнання і суб'єктом, який пізнає. Хоча об'єкт пізнання, на думку Віппера, і знаходиться поза мисленням, але дослідник не в змозі усвідомити його об'єктивно. Будь-який історичний досвід Віппер інтерпретував в суб'єктивному розумінні, оскільки пізнавальні можливості історика він обмежував його світоглядом й індивідуальними особливостями. Будь-яка історична теорія, на переконання Віппера, є відповіддю на запити того чи іншого суспільства, політичного табору, соціальної групи⁴².

³⁹ *Vippner P.Ю.* Круговорот истории. – Берлин, 1923.

⁴⁰ *Його ж.* Кризис исторической науки. – Казань, 1921.

⁴¹ *Hecker Hans.* Op.cit. – S.170.

⁴² *Ibidem.* – S.170–171.

Пов'язуючи результати історичного дослідження з світоглядними позиціями його автора, вчений багато уваги приділяв питанню структури світогляду, котра, на його думку, має соціальний характер. У структурі світогляду Віппер виділяв два взаємопов'язаних рівні: 1) спадкоємність традицій; 2) те, що формується під враженнями сучасності, сьогодення. Віппер уявляв собі процес мислення дослідника як поле безперервної боротьби традиції і сьогодення, боротьби, від якої залежать підсумки пізнавальної діяльності суб'єкта⁴³.

У науці традиційний план, вважав Віппер, реалізується за допомогою її категоріального апарату. Звідси вчений наполягав на перегляді цього апарату як спадщини того світогляду, що відходить. Серед категорій, що підлягають перегляду, в першу чергу вчений називав поняття “прогрес”, “причина”, “фактор”, “закон”. Як критерій перевірки об'єктивної істинності понять він фактично висував один: їх відповідність певним життєвим засобам суспільства. Тому ідея єдності процесу пізнання з самим життям отримала в історіографії Віппера яскраву суб'єктивістську основу. Сучасність в його розумінні була не просто ембріональним середовищем, де народжується і розвивається історична думка, але й своєрідним інструментом, що скеровує проблематику дослідження, його основні висновки й оцінки. Необмежений релятивізм теорії пізнання Віппера приводить його до висновку, що кожне нове покоління і кожна соціальна група по-новому переписує для себе історію, а історіографія визначається ним як “автобіографія суспільства”, котра постійно переробляється на основі сучасних потреб.

Хоча такі відверті позитивістські висновки цілковито розходились з позитивістською традицією, але Віппер у той же час виступав рішучим критиком протиставлення історіографії іншим наукам за методом або логічною сутністю. Головним об'єктом його критики в цьому аспекті було неокантіанство. Критикуючи позитивістську парадигму історії, вчений оголосив усі найважливіші категорії науки нашими “розумовими розрізами” або “розумовими дослідями” над історичним матеріалом. Своє завдання він вбачав в аналізі реальної ціни наукових картин історії і процесу їх побудови. На думку вченого, при найближчому вивченні кожна історична картина є уявною, штучною, оскільки послідовність історичних описів означає не будову самих речей, а хід думки дослідника минулого. Історичне дослідження, за Віппером, є зведенням в одне ціле багатьох різноманітних характеристик з маси елементів, розкиданих у часі і просторі; воно є штучною, але необхідною в науці систематизацією матеріалу, яка все ж таки різниться від реального минулого.

Таким чином, історична робота для Віппера уявляється певною системою “розумових розрізів” дійсності під кутом зору, що надається сучасністю. Він рішуче виступав проти надання цим розрізам суттєвих характеристик, наполягав на їх значенні лише як “об'єктивованих моментів

---

⁴³ Ibidem.

нашої психіки”. Свою концепцію “розумових розривів” дослідник узглядував досить широко, охоплюючи нею різноманітні елементи історичної науки і теорії, факти та загальні поняття.

Учений чітко розрізняв в історіографії факт дійсності від факту науки. Останній, як зазначав Віппер, є результатом ретроспективного аналізу минулого, наслідком теоретичної роботи над джерельним матеріалом. У цьому, за Віппером, полягає залежність історичних фактів від теоретичної позиції дослідника. Він обривав зв'язок факту з історичною дійсністю, оголосивши його однією з суб'єктивних категорій, що змінюються за своїм змістом. Найважливіші історичні поняття – причина і наслідок, історичні фактори, соціальний лад, базис і надбудова і т.ін. – розглядалися вченим виключно як “розумові розриви” єдиного історичного потоку. Тому, на його думку, питання про домінанту того чи іншого фактора в теоретичному аспекті позбавлене змісту, оскільки тут зіставляються не реалії, а наші суб'єктивні категорії.

Критикуючи позитивістську схему всесвітньої історії як єдиного і прогресивного процесу, Віппер уже в своїх перших працях виявив себе як прихильник соціально-економічного розуміння історії, продовжуючи таким чином лінію свого вчителя професора П.Г.Виноградова. Його цікавила не боротьба ідей, а боротьба класів, партій, соціальних установ⁴⁴. Ці погляди Віппера отримали підтримку П.Виноградова, В.Бузескула, Д.Петрушевського та інших провідних російських істориків. Характерною рисою нового напрямку в історіографії, до якого дослідник зараховував і себе, було применшення ролі особи в історії і висунення на перший план значення великих соціальних груп.

Другим структурним елементом теорії історичного процесу, яку розвивав Віппер, була загальна концепція всесвітньої історії. На противагу позитивістській теорії історичного процесу Віппер звернув увагу на конструкцію німецького вченого Едуарда Мейера (1855–1930), яка поклала в основу заперечення історичного прогресу. Загальна схема Мейера вплинула також і на погляди інших російських істориків, зокрема на Д.Петрушевського, М.Хвостова і М.Ростовцева. Серед ініціаторів критики теорії прогресу в російській історіософії були Віппер і Петрушевський. Відмова від ідеї прогресу розглядалася ними як необхідна вимога соціологічного підходу до історії⁴⁵. Всесвітній історичний процес, на думку Віппера, розпадається на самостійні потоки, які в більшій своїй частині не зв'язані один з одним як ланки одного ланцюга. Злиття їх відбувається у пізніші часи. Відповідно вчений пропонує зосередити увагу на еволюції окремих культур і народів і на замкнених їхніх групах, в котрих, на його

---

⁴⁴ Це знайшло своє втілення вже в його докторській дисертації “Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма” (М., 1894), в незавершеній роботі “Общество, государство, культура Запада в XVI веке” (М., 1897), серії статей і спеціальних курсів з грецької і римської історії кінця XIX – початку XX ст.

⁴⁵ *Hecker Hans*. Op.cit. – S.167–168.

думку, і реалізується дія історичної закономірності. Саме вони підлягають порівняльному дослідженню в історіографії.

Щодо цього Віппер солідаризувався з Мейєром, який стверджував, що стародавній світ є завершеним колом життєвих форм та ідей і багато в чому є аналогічним новоевропейському. Слід підкреслити, що коли для німецького вченого ідея про два паралельні процеси в історії народів, що живуть по берегах Середземного моря, була лише емпіричним узагальненням, російський дослідник шукав тут дію соціологічної закономірності. У стародавності він знаходив і середньовіччя, і свій капіталізм, споріднений з європейським XVI–XVIII ст. Віппер намагався виділити певні культурно-історичні цикли європейської історії, що являли собою певні еволюції від варварства до цивілізації, від натурального до капіталістичного господарства. Взагалі характерною рисою Віпперівського сприймання теоретичних проблем історичного пізнання був релятивізм і скептицизм у розумінні пізнавальних можливостей історіографії⁴⁶.

Погляди В.Бузескула, М.Рожкова, М.Хвостова, М.Ростовцева, Д.Петрушевського були обережнішим варіантом, порівняно з Віпперівським, перетворення позитивістського розуміння історії, хоч у загальній синтезі і збігалися з історіософією Віппера. У зв'язку історіософії з життям суспільства російські історики побачили головний фактор, що визначав специфіку історичного пізнання. Полемізуючи з об'єктивістською історіографією, Петрушевський, Бузескул стверджували, що науки, яка була б вільна від суспільних запитів, інтересів політичних партій тощо, немає і ніколи не існувало. На їхню думку, запити й суспільні потреби тогочасного суспільства завжди зрештою визначали скерованість історичних робіт, їх проблематику й оцінки. Світогляд історика безпосередньо впливає на ставлення до фактів, людей, епохи, і цей зв'язок з сучасністю є, на їхню думку, позитивним для науки в цілому, оскільки він дозволяє опрацювати нові погляди на матеріал, поглибити його розуміння. Так, розвиток капіталізму сприяв висуненню на перший план в історії соціально-економічної проблематики.

Слід підкреслити, що неопозитивісти не відкидали думки про неможливість об'єктивного пізнання. Відстоюючи загальнонауковий принцип об'єктивності та історизму в історичній науці, російські вчені виводили поняття об'єктивності не лише зі ступеня політичної заангажованості автора, але також і з його майстерності працювати з джерелами, обізнаності у розробленості проблеми в науці, фундаментальності його наукової концепції. Таким чином, визнання релятивного характеру історичних істин неопозитивісти ставили в певні обмежувальні рамки.

Трохи інший підхід до проблеми специфіки історичного пізнання, який по суті вкладався в рамки неопозитивістської парадигми, демонстрували М.М.Хвостов і Є.М.Щепкін. Ряд ідей, запозичених у німецьких учених Ріккєрта і Вундта, Хвостов синтезно трансформував на позитивістський у

---

⁴⁶ Ibidem. – S.169–171.

своїй основі ґрунт. Він відстоював наявність свободи волі в людській історії на протигагу необхідності, яка існує в матеріальному світі. Намагаючись узгодити ідею причинності в історії зі свободою волі, дослідник доходить висновку про наявність особливої психічної причинності в історіографії. Ця психічна причинність, на думку Хвостова, має творчий характер, і тому явища духовного світу не підлягають кількісному аналізу. В історії відбувається постійне накопичення цінностей, тоді як в природі ми спостерігаємо закон збереження енергії. Поняття “психічної причинності” вводиться Хвостовим як принцип класифікації наук, і з цієї точки зору він критикує Ріккєрта. Водночас Хвостов сприймав основну ідею неокантианства про наявність вартісних відносин в історії. Він вважав, що наш інтерес до культурних цінностей призводить до того, що ми вивчаємо індивідуальне в історії. У загальному підході до історії Хвостов визнавав певну суб’єктивність, оскільки заперечував трансцендентний характер вартостей, визначаючи їх соціальну обумовленість⁴⁷.

З точки зору психологічної інтерпретації історії вирішував проблему специфіки історичного пізнання Є.М.Щепкін. В основу своєї історіософії він поклав махістську теорію пізнання. Вчений захищав науковий характер історичних знань, але бачив ряд моментів, які обмежували пізнавальні можливості історика. Так, він указував на ретроспективний характер історичного пізнання, його соціальну обумовленість, неможливість експерименту в історії і застосування в ній кількісних методів дослідження, на приблизність законів суспільного розвитку й передбачень, які виводяться.

На відміну від німецької критичної філософії, неопозитивісти були переконані в потенційній можливості засобами суспільних наук виявити певні закони в історії. Водночас вони різко виступали проти “економічного детермінізму” в історії. Політичну, господарську, соціальну історію вони розглядали лише як окремі сторони всього історичного процесу, міцно зв’язані одна з одною, роз’єднання котрих відбувається для зручностей наукового дослідження. Соціальні питання висувалися на перше місце в дослідженнях з історії середньовіччя Д.М.Петрушевського, в роботах з історії стародавньої Греції В.П.Бузєскула, в працях з римської історії М.І.Ростовцева, з історії еллінізму – М.М.Хвостова.

Іншим важливим елементом у системі загальноісторичних поглядів неопозитивістів було їхнє критичне ставлення до всесвітньо-історичної точки зору і зв’язаною з нею ідеєю прогресу в розвитку суспільства. У працях неопозитивістів доводиться, що поділ історії людства на три-чотири періоди, які відповідають певним стадіям прогресивного економічного розвитку (схема Бюхєра), є помилковим. Вона може застосовуватися лише в межах розвитку окремих народів або культур, тому не доводиться говорити про історію народів стародавнього і нового світу як про неперервне ціле. У результаті всі неопозитивісти в тій чи іншій мірі підтримали історичну концепцію Є.Мейєра.

⁴⁷ Хвостов В.М. Теория исторического процесса. – М., 1919.

Найближчі до Віппера позиції в цьому питанні займали Д.М.Петрушевський і М.О.Рожков. Розвиток людства, на їхню думку, був викликаний рядом автономних процесів, дотичних між собою, але в кожному з яких виявляються спільні стадії еволюції. В історії окремих культур Рожков шукав дію “правильної закономірності”, конструюючи певну систему їх стадіального розвитку⁴⁸. М.І.Ростовцев і М.М.Хвостов вважали, що античність пройшла свою стадію капіталістичного розвитку, але були проти ототожнення стародавнього й сучасного капіталізму. Ростовцев вказував на глибоку відмінність у соціально-економічній еволюції Сходу й Заходу і протиставляв “капіталізм” елліністичний “капіталізм” египетському й римському. В.П.Бузескул, схилиючись до “універсального погляду” Мейера на історичне минуле, відмовлявся визнати існування розірваних циклів в історії людства і підкреслював роль традиції, спадкоємності в розвитку окремих культур. Взагалі ж становлення неопозитивістської парадигми в російській історіографії було зупинене наприкінці 20-х років ХХ ст., коли її внаслідок встановлення партійної монополії на науку витіснив марксизм.

§2. Основні онтологічні течії польської історичної думки

Ініціатором терміну “історіософія” в польській історичній думці був гегеліанець Август Цешковський (1814–1894), який надавав йому значення дещо відмінного, ніж його вчитель Гегель⁴⁹. Цешковський розумів історіософію як науку, що мала досліджувати предмети і явища як минулого, так і майбутнього, на відміну від філософії історії, що мала осмислювати лише явища минулого. Він обґрунтовував свою думку тим, що предметом історії, власне, має бути загальна, або всесвітня, історія, яка мусить засадничо складатися з дослідження явищ минулого і явищ майбутнього разом⁵⁰. Як представник польського романтизму, Цешковський надавав перевагу ірраціональним факторам розуміння історії і обґрунтовував слов'янський месіанізм в історії. Слов'яни, на його думку, були народом майбутнього, завданням яких було “поєднати розірваний до сьогоднішнього дня світ”, “заспокоєння розбурханих у ньому стихій” та “організація в ньому великого миру”, “відкриття третьої ери світу”⁵¹. Ця месіанська місія слов'ян обґрунтувалася Цешковським тією обставиною, що саме Бог записав на своїх скрижалях для слов'ян провідну роль у новітній історії світу, так само як він колись записав провідну роль у середньовічній історії для германських народів⁵². Тому Цешковський і поділяє всесвітню історію

⁴⁸ Див.: *Рожков М.А.* Русская история в сравнительно-историческом освещении. – Петроград; М., 1919–1926. – Т.1–12.

⁴⁹ Історіософію як науку Цешковський вперше обґрунтував у праці: *Cieszkowski A.* Prolegomena zur Historiosophie. – Berlin, 1838.

⁵⁰ *Idem.* Prolegomena do historiozofii: Bóg i palingenoza / Opr. A.Walicki, J.Garewicz. – Warszawa, 1972. – S.7.

⁵¹ *Idem.* Ojczyzna nasza: Wstęp. – Poznań, 1922. – Т.1. – S.143–144.

⁵² *Ibidem.*

на три фази – стародавню, германсько-християнську й синтетичну, віддаючи головну роль в останній фазі саме слов'янам.

У цих працях Цешковського виразно простежується загальна тенденція розвитку польської історичної думки XIX–XX ст., яка, на відміну від російської або німецької, що концентрували свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань, як зміст і завдання історії тощо, зосереджувалася на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не в змозі її поновити? Саме задля відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і отримувала свій подальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання.

Основною причиною втрати державності представники польського прекозерватизму (Коллонтай, Сташиць) вважали державний лад Польщі, котрий на той час уже не був у змозі виконувати свої внутрішні й зовнішні функції і відкривав широкі можливості для іноземного втручання. Вони вбачали причини слабкості Польщі в її соціально-економічному ладі, в тому числі у кріпосництві, котре, як вважав Сташиць, принесло Польщі більше зла, ніж всі вороги, взяті разом⁵³.

Наступні покоління польських істориків – історики романтики (Лелевель та його школа) – відшуковували причини існуючого становища в несприятливих зовнішніх обставинах та ворожості сусідніх держав. У згоді з історіософією романтизму Лелевель шукав в історії індивідуальність народу і вбачав сутність порочності державного ладу не стільки в існуванні королівської влади, як у шляхетській диктатурі, владі магнатерії і у вилученні з політичного життя інших суспільних верств населення⁵⁴.

Майже дві третини століття перебувала польська історіософія під переможним впливом романтизму, месіанізму та національного містицизму. Придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. і репресії російської влади щодо польського населення призвели до кризи в польському суспільстві під усіма трьома окупаціями. Серія невдач спричинила врешті-решт повну переорієнтацію політичної та громадської думки, а з нею і історіософії. Наслідком цієї переорієнтації була теорія “органічної праці” – польський варіант ідей панівного тоді на Заході позитивізму.

Позитивісти вірили в науку, у якій вбачали засіб підкорення людиною природи. Ключем для цього підкорення вони вважали пізнання законів природи, які наука або вже відкрила, або скоро відкриє. Сам процес відкриття законів та опановування світом вони називали поступом, а всіх тих,

---

⁵³ *Korzon T.* Staszic jako historiozof: Listy, mów, rozprawy. – Warszawa, 1916. – Т.2; *Suchodolski A.* Filozofia Historii S.Staszica // *Mysl Filozoficzna*. – 1953. – №3.

⁵⁴ *Serejski M.H.* Zarys historii historiografii polskiej. – Łódź, 1954. – Cz.1: Od połowy 18 w. do roku ok. 1860. – S.79.

що не погоджувалися в повній мірі з їхнім ученням, – реакціонерами. Звинувачуючи романтичний світогляд у катастрофах, які звалили на голови поляків викликаним шкідливим романтизмом збройні повстання, позитивісти вважали, що лише докорінне перетворення польської національної психіки зможе привести до поступового піднесення польського народу з глибин катастрофи; засобом національного відродження зможе стати тільки “органічна праця” всього народу, котра замінить згубний культ зброї і повстань.

Історіософія польського позитивізму вважала своїм завданням розраховуватися з минулим, щоб на його підставі накреслити новий образ історії як передумову до суспільного відродження і побудови життя нації на нових принципах⁵⁵. Це завдання перебрала на себе так звана Краківська школа істориків, які витягали з історичного минулого позитивістську монархічну синтезу польської історії. Вбачаючи причини поразки повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр. у самих поляках, монархісти вважали, що “власна багатівкова вина” (Шуйський), “не кордони і сусіди, а лише внутрішня анархія” (Бобжинський) стали причиною занепаду Польщі⁵⁶.

Один з найвидатніших представників Краківської школи Йозеф Шуйський вважав, що історіософія має не тільки дослідити минуле народу і представити його так, як це справді було, але, черпаючи з народної душі й народних почуттів, “згуртувати події національного минулого довкола великих рушіїв запобіжних думок, накреслених Божою рукою”⁵⁷. Інший краківський історик Міхал Бобжинський вважав, що праця історика – це “зібрання історичних фактів і застосування до них здобутків суспільних і політичних наук”⁵⁸. Ці науки не є апіористичною філософією, а точними науками, які стверджують поодинокі правила й закони шляхом досвіду й індукції. На відміну від Шуйського, Бобжинський замінює у своїй концепції Боже Провидіння механічним ходом “поступу”, де історія стає однією з суспільно-політичних наук з перспективою перетворення на соціологію.

Молодший представник Краківської школи, учень відомого німецького професора Георга Вайтца у Гетінгені професор Станіслав Смолька разом з критичним історичним методом, на якому позначився вплив німецького позитивізму, успадкував від своїх учителів з Німеччини нахил до теоретичних роздумів над проблематикою історіософії. Твердячи, що існує засаднича відмінність між науками природничими й історією, Смолька, як і Шуйський, підкреслював значення мистецького моменту в творчості історика⁵⁹. Історик у його розумінні є ремісником, коли він за допомогою

⁵⁵ Ibidem. – Cz.2: 1860–1900. – Łódź, 1956. – S.48–54.

⁵⁶ Детальніше про ідеї Краківської школи див.: *Потульницький В.А.* Теорія української політології: Курс лекцій. – К., 1993. – С.46–50.

⁵⁷ *Szujski J.* Dzieje Polski podług ostatnich badań. – Kraków, 1962. – Т.1. – С.2.

⁵⁸ *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie. – Kraków, 1887. – С.19; *Historycy o historii.* – Warszawa, 1963. – Т.1. – С.175.

⁵⁹ *Smolka S.* O pojęciu, zadaniach i stanowisku historii. – Kraków, 1879; *idem.* Słowo o Historii, Szkice historyczne. – Kraków, 1882. – Т.1.

джерельної критики й методології готує матеріал до історичної конструкції, митцем-архітектором, коли він, на наступному етапі своєї праці, творить із цих фактів певні цілості. Смолька писав, що “справжній сенс історичної праці полягає в монографічному трактуванні малих відтінків і сторін невлвовимого за своєю природою історичного процесу й відмови від намагань синтези”⁶⁰.

У 70-х роках XIX ст. деякі представники Краківської школи (Шуйський), а згодом й інші (Нальковський), з метою обґрунтування причин занепаду Польщі висунули географічний фактор – відкриття кордонів. Однак це пояснення не здобуло популярності внаслідок своєї малої переконливості, хоча довго існувало як допоміжне серед інших. Історики 1880–1890 рр. спочатку несміливо, а потім, у період Першої світової війни, коли постало питання про можливість відновлення польської державності, все наполегливіше стверджують, що розділи Польщі не зв’язані з причинами внутрішнього порядку. Багато з них, зокрема історики Варшавської школи, яка хоч і була теж позитивістичною, проте довгі роки конкурувала з Краківською, стверджують, що Польща, будучи хворою, все ж таки мала здорові життєві соки, оскільки в її ладі були позитивні риси, притаманні Західній Європі. Виходячи з цього, провідні вчені Варшавської школи вважали, що Польща могла б цілком виправити становище і стати нормальним життєздатним державним організмом (Смоленський, Корзон, Рембовський)⁶¹.

Дальший розвиток це твердження отримало в диференціації проблеми на два самостійних, мало пов’язаних між собою питання: а) питання занепаду; б) питання розділів. У цей час поряд з позитивізмом зароджується також історіософія польського неоромантизму. Неоромантики закидали Краківській школі брак патріотизму, отруєння народу своїм песимізмом, обливання брудом патріотичних почуттів багатостраждальних поляків, а також визвольних польських повстань, протиставляючи їм в ідеальних барвах змальованого романтика й демократичного патріота Лелевеля.

Сорокалітнє панування позитивізму в польському суспільстві, як твердив один з теоретиків і засновників неоромантизму Станіслав Закжевський, привело поляків до “розриву з минулим”, звернуло їхні думки виключно в майбутнє. Але позитивізм, на думку вченого, врешті-решт себе вичерпав, оскільки “людина й суспільство без історичного чуття – це також людина, але без душі”⁶². Найважливішим в історії є не сам історичний факт для розуміння минулого, а відчуття історії, історична інтуїція – перший елемент і душа історичної культури. Полемізуючи з неокантіанською німецькою

---

⁶⁰ *Barycz H.* Stanisław Smolka w życiu i w nauce. – Kraków, 1975. – S.61.

⁶¹ Про Варшавську школу див.: *Smolenski W.* Szkoły historyczne w Polsce. – Wrocław, 1952; *idem.* Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // *Kwartalnik Historyczny.* – 1955. – №3; *Serejski M.* Op.cit. – Cz.2: 1860–1900. – S.75–91.

⁶² *Historycy o historii.* – T.1. – S.113.

школою, Закжевський визначає поняття інтуїції як історичний талант – здатність людського розуму, що уможливило йому відчувати зв'язок між теперішнім і минулим. Це відчуття – навіть за відсутності історичного знання – веде до відтворення минулого, часом навіть усупереч історичній науці, але все-таки в згоді з історичною правдою. Завдання історичної науки – прищеплювати з дитячого віку людині історичну атмосферу й виховувати її у відчутті минулого. Без цього обірвуться традиції, а це, в свою чергу, приведе до суспільної дезорганізації, потягне за собою дезорганізацію відчуття моральної солідарності, що є основою для об'єднання народів і суспільств.

Закжевський вважає, що людину не можна досліджувати у відриві від суспільства, але самі по собі суспільні структури відіграють для історика тільки роль тла. “Типова пересічна людина або людська збірна маса є в історичному процесі величиною наскрізь пасивною”⁶³. Тому лінію історичного процесу автор представляє собі як “ламану, результат обох згаданих чинників”, тобто “активних підприємливих людей і пасивного суспільства”⁶⁴. Вважаючи найважливішою галуззю історії політичну діяльність, яка концентрується в політичних організаціях, Закжевський стверджував, що історика інакше, аніж соціолога, цікавить, “по-перше, сам факт постановлення організації, її авторство, та, по-друге, кожна зміна в цій організації, що випливає з самоправної людської волі”⁶⁵. Взаємовідносини різних суспільних верств, якщо вони не підлягають змінам, які є результатом людської активності, мають для історика тільки невелике значення. Виступаючи проти соціологічного розуміння історії, Закжевський вважав найважливішим актуальним завданням історіософії “виховання людей, просякнутих бажанням діяльності, активності, чину”⁶⁶.

Інший польський історик – неоромантик, професор Львівського університету Освальд Бальцер – стверджував, що погляд про те, що нібито у внутрішніх причинах і недоліках корінилася основна причина занепаду Польщі, виявився помилковим, оскільки, на його думку, вирішальною причиною занепаду польської державності була жадібність об'єднаних, могутніших сусідів, які склали між собою угоду щодо загибелі Польщі⁶⁷. Послідовники концепції Бальцера розвинули її далі, стверджуючи, що Польщу розділили абсолютні монархи з переляку, що такий осередок свободи й навіть революції, яким вона була (Польща у 80-х роках XVIII ст.), може деструктивно вплинути на їхніх уярмлених підданих (І.Кохановський, Ф.Буяк, З.Холоневський)⁶⁸. Таким чином, за тверджен-

⁶³ Ibidem. – S.532.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem. – S.534–535.

⁶⁶ Ibidem. – S.544.

⁶⁷ *Balzer O. Historia porównawcza praw słowiańskich.* – Lwów, 1900; *idem. Historia ustroju Polski.* – Lwów, 1898.

⁶⁸ *Bujak F. Rozwój nauki polskiej w latach 1800–1880 // Nauka polska.* – 1932. – №XV; *Kochanowski J.K. Rozwój dziejopisarstwa polskiego w drugiej połowie XIX w. Szkice i drobne historyczne.* – Warszawa, 1908.

нями неоромантиків виходило, що була розділена в основному здорова й навіть прогресивна Польща, а не слабка країна, яка переживала занепад. Учені не заперечували, що в першій половині XVIII ст. Польща справді була слабкою державою. Однак, на думку цих істориків, польська шляхта й міщани знайшли в собі сили для відродження, котре було повним і всебічним, причому головне значення в цьому відродженні надавалося реформі освіти. Відродження Польщі при цьому дуже перебільшувалося та ідеалізувалось.

Епоха другої польської державності поставила, окрім інших завдань, на порядку денному історичні уроки з розподілу Польщі, висунула питання про те, що ж потрібно було Польщі для протистояння майбутнім можливим розділам і сучасній польській державі для її міцності. Всі історики відповідали, що потрібні насамперед військова могутність, а також внутрішня єдність польського суспільства, його економічний розвиток. Таким чином, польська історіографія в другій половині XIX – першій третині XX ст. увібрала в себе впливи всіх найважливіших напрямів світової історичної науки, які отримали на польському ґрунті своєрідний відбиток крізь призму суто польських нагальних проблем: аналіз причин занепаду й пошуки шляхів відродження. Звичайно, дослідження усіх вищезначених питань фокусувало увагу польської історіографії на проблемах України.

Висновки

Таким чином, наприкінці XIX – у першій половині XX ст. перед проблемою інтеграції власної історії у світову стояли й історичні науки наших історичних сусідів – росіян та поляків. У цей період – на рубежі XIX і XX ст. – впоралася з завданням інтеграції, хоча й тимчасово, лише російська історична наука. Праці Кареева, Віппера та інших істориків здійснили якісний стрибок в теорії та методології російської історичної науки, впровадили суб'єктивне ставлення в історичне пізнання і зуміли піднятися над позитивістським ідеалом, який передбачав виключення суб'єктивного елемента з процесу дослідження.

Використовуючи суб'єктивні моменти й етичну оцінку віднесення до вартостей, російські вчені вже на початку століття зуміли вийти на раціональні наукові конструкції, подолати неоромантизм Погодіна, Соловйова та інших істориків, піднятися над обов'язковим зв'язком науки і практики. Вони вивели зв'язок історії з біологією, соціологією і психологією та встановили “еволюційну” базу для прогресу науки взагалі, виступивши проти протиставлення історичного і природничо-наукового знання. Вони вийшли на проблеми структури світогляду автора, показали зв'язок між історичними теоріями й запитамі суспільства, дали відповідь на те, як можна уникати створення міфічних, ірраціональних історій, відділити факт дійсності від факту науки. Вони вийшли на проблеми всесвітньої історії і вже в перші десятиліття XX ст. спромоглися інтегрувати російську історію у світову, подавши цілісну російську версію інтеграціоністсько-традиціоналістської спадщини Київської Русі, в основі якої, що і зрозуміло, була

російська імперська перспектива цього бачення. Проте ця інтеграція тривала недовго й остаточно не була завершена навіть на тодішньому етапі наукових революцій, оскільки саме її становлення в російській історіографії було зупинене наприкінці 20-х років ХХ ст., коли внаслідок встановлення партійної монополії на науку, історичну науку й будь-які схеми інтеграції витіснив марксизм.

Польська історична наука, яка, хоча вже в часи гегеліанця Цешковського в середині ХІХ ст. вийшла на розуміння проблем історіософії для інтеграції власної історії у світову, однак в досліджуваний період і навіть у міжвоєнну добу була позначена протистоянням ірраціонального неоромантизму й раціонального позитивізму. Інтегративний баланс цих концепцій Польща не спромоглася знайти ані до початку Другої світової війни, ані після неї. Заважав той факт, що на відміну від тієї ж таки російської історіографії, що концентрувала свою увагу навколо дослідження таких глобальних питань, як зміст і завдання історії тощо, польська історіографія концентрувалася на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не в змозі її поновити? Саме задля відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські наймодерніші на той час романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалася і отримувала свій подальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання, а не на вирішенні проблем інтеграції, або ж на вирішенні проблем інтеграції шляхом відповіді на питання причин і винуватців втрати, пошуку шляхів, які показували б спорідненість тих процесів, які відбувалися у Польщі з аналогічними нібито процесами в Західній і Центральній Європі, нормальність польського історичного досвіду порівняно з націє- і державотворенням в інших європейських країнах. Це, а також невирішені проблеми діалектики історії історичної і етнічної Польщі, проблеми “кресів” тощо обов’язково породжували появу ірраціонального неоромантизму, а, отже, й певної міфічності в з’ясуванні історії власного народу. Досвід обох національних історіософій – як тієї, яка мала власну державу (російська), так і тієї, яка її тоді ще не мала (польська), а лише намагалася збудувати, – зможе стати корисним при вирішенні досі не розв’язаного питання інтеграції української національної історії у світову на сучасному етапі розбудови української держави й чергової спроби розв’язати досі ще не вирішене питання інтеграції української історії в європейську і світову.